

UOT: 811.512.161.

ELÇİN İBRAHİMOV

**TARİXƏN TÜRK DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏTLƏRİNDƏ DİL SİYASƏTİ:
OSMANLI İMPERİYASINDA DİL İSLAHATLARI**

Türklərin yaşadığı ərazilərin genişliyi və bir çox millətlərlə yaşadıkları mədəni əlaqələr səbəbi ilə türk dili mənşə etibarlı ilə yaxın olan və ya olmayan bir çox dillərlə əlaqədə olmuşdu. Bu əlaqələr yaxınlığı olan və ya olmayan bir çox dillərlə də əlaqədə olmuşdu. Bu əlaqələr nəticəsində türk dili ilə digər dillər arasında fərqli təsirlər ortaya çıxmışdı. Bəzən türk dilindən bu dillərə sözlər daxil olmuş, bəzən isə əksinə digər dillərdən sözlər almışdı. Türklər tarixi dövrlərin başlanğıcında bugünkü monqol, mancuq və tunquzlarla, cənubda çinlilərlə, qərbdə fin-uoqorlarla əlaqələr qurmuşlar. Daha sonra qərbə və cənubi-qərbə doğru hərəkət edən türklər; Hind, İran və bizanslılarla əlaqədə olmuşlar, mədəni və digər sahələrdə uzun müddət qarşılıqlı alış-verişdə olmuşlar. İslam dinini qəbul etməkləri ilə birlikdə ərəb və iranlılarla daha sıx əlaqələr qurmuşlar. Ərəb və fars dilindən bir çox söz türk dilinə keçmişdi. Digər tərəfdən türk dili slavyan, sanskrit və çin dilindən çoxlu sayda sözlər qəbul etmişdir.

Osmanlı dövləti qurulduqdan sonra, Anadolu və Rumeliyə daha əvvəl başlamış olan köçlərin fasilələrlə davam etməsi türk dilinin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynayan faktorlardan biri olmuşdu. XV əsrin xüsusilə ilk yarısındakı Teymur istilasları zamanı Anadoludan Rumeliyə böyük köçlər olmuşdu. XV əsrin ikinci yarısında isə İran ilə Anadolu arasında yaşayan bəzi türk qrupları yenə bu köç qruplarına qatılmışlar. Şərqi Avropadakı bəzi müharibələr səbəbindən Balkan yarımadasının bir hissəsindən daha əvvəl o bölgələrə yerləşmiş olan türklərin yenidən Anadoluya köçü başlamışdır. Nəticədə bu köçlər, Anadoluda türk əhalisinin artmasına və türk dilinin üstün bir dil olaraq istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur.

Türkiyədə əlifba islahatları hələ Osmanlı imperiyası dövründə başlamış, ancaq bir neçə dəfə cəhd göstərilməsinə baxmayaraq, islahatı həyata keçirmək mümkün olmamışdır. Bu yazıda bölmədə Osmanlı dövründə dil islahatlarından bəhs etməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: *Osmanlı imperiyası, dil siyasəti, dövlət yazışmaları, ərəb və fars dili, türk dili.*

Türklərin İslam dinini qəbul etmələrindən və xüsusilə Osmanlı imperiyasının qurulduğundan sonra başlayan saraydaxili və dövlətlərarası yazışmalarda ərəb və fars dilindən istifadə, türk dilini çox ciddi bir təsir altına almışdır. Dövlət yazışmalarında, məktəblərdə, sarayda, mədrəsələrdə, dövlətlə əlaqəsi olan qurumlarda istifadə edilən dil, ərəb və fars dili sözləri ilə dolu bir dil olmuşdur. Bu proseslərə xalq da tabe olmuşdu. Xalq arasında meydana gələn qarışıqlıq və diqqətsizlikdən dolayı türk dili ərəb və fars sözlərinin təsiri altında çox qarışıq bir dilə çevrilmişdi. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, yenə də böyük kütlənin ünsiyyət dili türk (osmanlı) dili olmuşdur.

“Osmanlıca (osmanlı türkcəsi), Osmanlı imperiyasında danışılan türk dilidir. Türkcə bu şəkildə üçü dilin (ərəb, fars və türk) xüsusiyyətlərini özündə daşıyan Osmanlı imperiyasında kütləvi şəkildə danışılan bir ünsiyyət dili olmuşdur” [9, s. 27].

Osmanlı dövləti türk dilini dövlət dili olaraq qəbul etmişdir. Ancaq bu dil saf türkcə olmaqdan çıxmış, üç dilin qarışıqından ibarət bir dil olmuşdur. Türkcə, ərəbcə və farsca qarışıq bir dil olan bu dil artıq xalqın da istifadə etdiyi bir dil olmaqdan çox uzaq bir dil olmuşdu.

Professor A. Levend Osmanlı dövlətində istifadə olunan qarışıq türkcə haqqında qeyd edir: “Xalqla dövlət arasındakı ünsiyyət (başla düşülmə) yerli idarələr tərəfindən həll edildiyindən, sarayın qərar və əmrlərini xalqın anlayacağı bir dildə çıxarmaq kimi bir problem qalmamışdır” [13, s. 11].

TənziMAT öncəsi dövrə hakim olan bu qarışıq dil, yüksək siniflərin bir imtiyazlı dili olaraq görülməkdə, eyni zamanda bir nəzarət vasitəsi olaraq da istifadə edilirdi. Osmanlı toplumunda bir mənada saray ilə xalq fərqi ortaya çıxaran bu dildən imtina etmək, ənənəvi dəyərlərdən imtina etmək mənasına gəlirdi. Bu səbəblə, çox dar bir çərçivədə istifadə olunan bu dil eyni zamanda yazı dili funksiyasını yerinə yetirən “qarışıq dil” xüsusiyyətləri səbəbi ilə bir sinfin (təbəqənin) dili olmuşdur.

Osmanlı dövlətində yazı dilinin ərəb, farsca sözlərdən və söz quruluşuna uyğunlaşdırılmasına zəmin hazırlayan ən əhəmiyyətli qurum “Əndərun məktəbi” olmuşdur. Osmanlı “Qələmiyyə” sinfinin yetişdirildiyi bu məktəb, müəyyən zaman ərzində dövlətin qanunlarının coğrafiya və tarixə əsaslandığı ərəb və fars terminologiyasından ibarət olan bir yazı formalaşdırmışdı. Əndəruna qəbul edilən uşaqlar əvvəlcə türkcə öyrənmələri üçün türk ailələrin yanında yetişdirilsə də, Qələmiyyə sinfinin yazı dilini məktəb dövründə tətbiq edən qatı ərəb və fars təhsili müəyyən edilirdi. Əndərun, yalnız Qələmiyyə sinfinə deyil eyni zamanda Divan şairlərinin bir çoxuna da təhsil vermişdi.

H.Sadoğlu bununla bağlı qeyd edir: “Bu işlər Osmanlı imperiyasında XVI-XVIII əsrlər arasında danışq dilindən olduqca uzaq və fərqli bir səviyyədə inkişaf göstərən bir yazı dili olmasını təmin etdi. Bir çox ərəb və farsca sözlərin alınmasına səbəb olan bu dil, eyni zamanda bir çox insanın da bu dilə aid köklərdən düzəlməsinə (törəməsinə) səbəb olmuşdur” [15, s. 53-54].

Türklərin İslam dinini qəbul etmələrindən və xüsusilə Osmanlı imperiyasının quruluşundan sonra başlayan saraydaxili və dövlətlərarası yazışmalarda ərəb və fars dilindən istifadə, türk dilini çox ciddi bir təsir altına almışdır. Dövlət yazışmalarında, məktəblərdə, sarayda, mədrəsələrdə, dövlətlə əlaqəsi olan qurumlarda istifadə edilən dil ərəb və fars dili sözləri ilə dolu bir dil olmuşdur. Bu proseslərə xalq da tabe olmuşdu. Xalq arasında meydana gələn qarışıqlıq və diqqətsizlikdən dolayı türk dili ərəb və fars sözlərinin təsiri altında çox qarışıq bir dilə çevrilmişdi. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, yenə də böyük kütlənin ünsiyyət dili türk dili olmuşdur. S.Kili bu qarışıqlığın “daha çox ərəb əlifbasının doğurmuş olduğu bir qarışıqlıq olaraq meydana gəldiyini” qeyd edir [10, s. 223].

XVIII əsrin ilk yarısından etibarən türk dili, ərəb və fars dilinin təsirini az da olsa almışdır. Bunun səbəbləri arasında Osmanlı ordusunun ard-arda məğlubiyyətləri və Avropa ölkələrinin inkişaf, eyni zamanda Rusiyanın köklü bir islahat hərəkatı ilə osmanlılar üçün təhlükəli bir dövlətə çevirməsi kimi məsələlər var idi. Həmçinin bu dövrdə mətbəə qurulmuş, ədəbiyyat sahəsində türk dilinə qarşı diqqət artmağa başlamış, daha da önəmlisi türk dilinin tədris dili olaraq istifadə edildiyi hərbi məktəblər açılmışdı. Görkəmli alim Tahsin Banquoğlu, eyni zamanda bunu “türk dilinin dövlət dili olaraq XI əsrdə olduğu kimi yerini ərəb və fars dilinə buraxdığını, dövlət dili olaraq istifadə edilməyə davam edilmiş, ancaq dövlət dili olan yazı türkcəsi yenə osmanlıca olaraq qalmaqdan xilas olması” [3, s. 9] ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir.

Osmanlı imperiyasında dil islahatları.

Osmanlı türkcəsinin inkişaf mərhələləri, imperiya sərhədlərinin genişlənməsinə və daralmasına görə bəzi dövrlərə (mərhələlərə) ayrılır. Savaş Çoban xronoloji olaraq bu mərhələləri beş dövrə bölür:

Türk dilinin xarici dil təsirinə qarşı müqaviməti (1299-1453),

Türk dili üzərində xarici dil təsirinin artması (1453-1517),

Türk dili üzərində ərəb və fars dillərinin üstünlüyü (1517-1718),

Türk dilinin əhəmiyyətli bir dilə çevrilməsi (1718-1839),

Türk dilinin müstəqilliyi üçün fəaliyyətlər 1839-1918-ci illər [4, s. 66].

Osmanlı dövləti ilk qurulduğu illərdə ərəb dili elm və təhsil dili olaraq istifadə edilərkən türk dili də ədəbi cəhətdən təsirli bir şəkildə istifadə edilmişdir. Xüsusilə xalq arasında istifadə edilən türk dili ilə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ortaya çıxmışdı. İmperiya içərisində yaşayan digər bəzi etnik qruplar da türkcə sözləri dillərində istifadə etmişlər. İmperiya daxilində yaşayan xalqların bir çoxu türk dilini də öyrənmişdir.

Görkəmli türk dili tarixçisi Məhərrəm Ərgin “türk dilinə xarici alınmaların daxil olması baxımından osmanlıcanın daxilində üç mərhələdən bəhs edir” [6].

Osmanlıcanın XV-XVI əsrləri əhatə edən birinci mərhələsini əhatə edən ilk dövr, Əski Anadolu türkcəsinin təmsil edən yazı dilinin, ərəb və farsca tərəfindən sanki istila edildiyi mərhələdir. Osmanlıcanın ikinci dövrünü, yəni XVI əsrin sonundan XIX əsrin ortalarına qədər davam edən mərhələ XVI-XVII-XVIII əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə qarışıq bir dil son həddinə çatmış, quruluş etibarı ilə türk dilini əks etdirən yazı dilində ərəbcə və farsca ünsürlərin çoxluğu ilə seçilir. Beləliklə osmanlıca türk dili olmaqdan çıxmış bir dil olmuşdur. Osmanlıcanın üçüncü mərhələsini XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən, yəni tənzimatdan başlayaraq 1908-ci il inqilabına qədər davam edən mərhələni əhatə edir. Bu dövrün son nümunələri 1908-ci ildən etibarən Cümhuriyyətə qədər davam edir. Bu mərhələlərlə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdırsaq deyə bilərik ki, osmanlıcanın yazı dili son mərhələdə alınma sözlərdən və tərkiblərdən təmizlənmiş, sonrasında XX əsrin əvvəllərində qarışıqlıq ortadan qaldırılmış və yerini Türkiyə türkcəsinə vermişdir.

Osmanlıca – bir-birləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan, xalqın ana dili ilə çox yaxınlığı və bir-biri ilə dil qohumluğu olmayan ərəb, fars dillərinin və bu ikisinin zamanla dilçilik və səs cəhətdən özündən qopardığı türk dilindən ibarət qarışıq bir yazı dili idi. Bununla bağlı Tahsin Yücel qeyd edir: “İfadə edildiyi kimi, bu dil danışılan bir dil olmaqdan daha çox siyasi dairənin, yəni saray və hakimiyyətin istifadə etdiyi bir yazı dili olaraq özünü göstərmişdir” [17, s. 179]. Bu səbəblə, M.Uyğunər “osmanlıcanı, çağataycanı, Azərbaycan dilini, özbəkəni, qırğızcanı, kırımcanı, tatarcanı türk dillərinin bir ləhcələridir (qollarıdır)” adlandırır [16, s. 98-99].

Sultan III Səlimlə birlikdə başlayan Avropalaşma hərəkatı, daha sonrakı dövrlərdə Osmanlı dövlətinin dövlət nizamına (quruluşuna) və düşüncə həyatına təsir etmiş, beləliklə tənzimat dövrü başlamışdır.

Tənzimat dövrü (**Tənzimat** (türk. **تنظيم** - “tənzimləmə”, “yoluna qoyma”) – İlk Osmanlı Konstitusiyasının qəbul edildiyi 1876-cı ilə qədər, 1839-cu ildən Osmanlı İmperiyasında modernləşmə islahatlarının ədəbiyyatda qəbul edilmiş adı (və onların həyata keçirilməsi dövrü). İslahatların təməl prinsipləri taxta çıxdıqdan sonra Sultan Əbdül-Məcid tərəfindən 1839-cu il noyabrın 3-də nəşr olunan “Gülxanə xətt-i Şərif”də təsbit edilmişdir. Əvvəlki islahatlardan fərqli olaraq Tənzimatda əsas yeri hərbi deyil, sosial-iqtisadi dəyişikliklər tuturdu. İslahat təşəbbüsü, “Gülxanə xətt-i Şərifin” müəllifi olan Mustafa Rəşid paşa rəhbərliyi ilə mütərəqqi bir bürokratiya qrupuna aid idi. O, bir neçə il İngiltərə və Fransada səfir, sonra isə Xarici İşlər Naziri postunu tutmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, Balkanlarda azadlıq hərəkatının qarşısını almaq və mövcud sistemi Qərbi Avropa həyatının normalarına uyğunlaşdıraraq ölkənin Avropa güclərindən asılılığını zəiflətmək üçün yeni islahatlar planı hazırlanmışdır) osmanlı modernləşməsinin cəmiyyət və dövlət həyatına gətirdiyi yeniliklərlə birlikdə dil və xüsusilə ədəbiyyata dair yenilikləri də əhatə edən mədəni

həyatı formalaşdıran bir mərhələdir. Bu dövr türk mədəniyyətinin avropalaşmasında bir başlanğıc mərhələdir. Digər sahələrdə olduğu kimi dil sahəsində də qərb sivilizasiyasının təsiri görülmüşdür.

Professor Haluk Şükrü Akalın “Atatürk dövründə türk dili və türk dil qurumu” adlı yazısında bu təsirin özünü iki şəkildə göstərdiyini qeyd edərək yazır: “Birincisi milli dilə yönəlmək, ikincisi isə xalqın anlayacağı dildə ünsiyyət qurmaq olmuşdur. Buna görə, xüsusilə qəzetlər dildə dəyişikliyin birinci səbəbkarlarıdır. Sadələşmə, alınma sözlərdən xilas olma və xalqın başa düşəcəyi şəkildə qələmə alınan türk dili, ziyalı və yazıçıların, sənətkarların xalqla ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdikləri bir dil olaraq istifadə edilməyə başlanmışdır” [1].

“Osmanlıca” ifadəsi, osmanlıçılıq siyasətinin rəsmi bir ideologiya olaraq tətbiq olunduğu tənzimatla birlikdə ortaya çıxan anlayışlardandır. Tənzimat ziyalıları siyasi birliyi ifadə etmək üçün “Millət-i osmani” ifadəsini, yəni danışılan və yazılan dili ifadə etmək üçün isə, “lisan-ı osmani” ifadəsini istifadə etmişlər. Tənzimata qədər “lisan-ı türki” və ya “zəban-ı türki” anlayışları istifadə edilmiş, tənzimatla birlikdə “lisan-ı osmani”, “zəban-ı osmani” daha sonra da “osmanlıca” anlayışları istifadə edilmişdir. Osmanlıca formalaşdırmağa çalışanlar çoxmillətli bir osmanlı milləti kimi “türkcə, ərəbcə və farscadan ibarət bir lisan” olaraq ifadə edilmişdir [13, s. 11].

Tənzimatın elanı əsnasında Parisdə nəşr olunan “Le Siecle” qəzeti, 9 noyabr 1839-cu il tarixli sayında, Osmanlı imperiyasının həyata keçirdiyi islahatların uğurlu olması üçün danışq dilinin yazı dili ilə bir-birinə yaxın olmalı olduğunu vurğulamışdır. Ancaq “Gülxanə xətt-i Şərif” sadəcə osmanlı ali zümrəsinin anlayacağı şəkildə ağır bir osmanlıca və dövrün diplomatik dili olan fransız dilində yazılmışdı. Regionlarda (kəndlərdəki) türklər belə bu fərmanın nə olduğunu bilmirdilər. Digər ünsürlər isə, fərmanın öz dillərinə çevrilməsi üçün bir müddət daha gözləmək məcburiyyətində qalmışlar.

Tənzimat dövründə, milli dilin formalaşdırılması üçün təsirli bir dövlət dili siyasəti təklif olunmamışdı. Bir xalqın dilinin formalaşdırmanın qarşısındakı ən birinci maneələr – ləhcələri (dialektləri), şivələri və digər azsaylı xalqların dilləridir. Osmanlıda məşruteliyyətə qədər nə azsaylıların dilləri, nə də dialektlər ciddi bir mövzu olaraq nəzərdən keçirilməmişdi. Kamile İmer bunu: “tənzimat ziyalısı üçün əsas dil problemi, danışq dili ilə yazı dilini bir-birinə yaxınlaşdırmaq olmuşdur. Bir mənada “yuxarıdan dəyişiklik” mövqeyindəki saray və danışq dilindən xalq tərəfindən başa düşülən ərəb və farsca sözlərin təmizlənmə, aşağıdan və yuxarıdan dəyişiklik” olduğunu qeyd edir [7, s. 153].

Sultan III Səlim və II Mahmud zamanında “sadə” bir dilə ehtiyac duyulmuşdur. Çünki tənzimatla birlikdə fərman və bəyannamələrin hamısı xalqın anlayacağı dildə olması artıq tələb olunurdu. Yəni, bu dövrdə hakimiyyətin mərkəzləşmə seçimi sadə bir yazı dilinin istifadəsini bürokratik işlər baxımından məcburi hala gətirmişdir. Bu səbəblə tənzimat bürokratiyası yazı dilini sadələşdirmədən əvvəl keçərlı yazı şəklini dəyişdirmiş, çətin oxunan yazılara son verərək, bu gün mətbu olaraq adlandırılan və daha asan oxunan yazı formasını istifadə etməyə başlamışdır.

H.Sadoğlu bu dövrün qabaqcıllarından söz açaraq onların: “bu dövrdə əvvəlcə Pertev paşa, Akif paşa, daha sonra Mustafa Rəşid paşa və Sadiq Rüşfət paşa bürokratiyasındakı yeni yazı dilinin qabaqcılları” olduqlarını qeyd edir [15, s. 67].

Dövrün ziyalıları, yazıçıları, şairləri də dil siyasəti ilə bağlı baş verən bütün prosesləri yaxından izləmiş bu yolda öz təkliflərini vermişlər.

Əli Suavi, Ziya Paşa, Əhməd Midhət, Şəmsəddin Sami, Süleyman Paşa və Namiq

Kamal dili sadələşdirmə mövzusunda əhəmiyyəti fikirləri və fəaliyyətləri irəli sürən tənziyat yazarlarından. Ziya Paşa məşhur “Şeir və inşa” məqaləsində, osmanlı şeir və inşasının təqlid edilməsi mövzusunda olduqca geniş fikirlər bildirmişdi. Fərqli yazılarına türk imlasında mövcud problemlərin səbəblərini sayarkən osmanlı imla qaydalarını (orfoqrafik) başa düşmək üçün ərəb və fars dilinin dil qaydalarının öyrənməkdən keçdiyini qeyd edirdi.

Bu dövrdə İbrahim Şinasi şeirlərində danışdığı dilinə yer vermiş, yenə qəzetlərdə isə xalq dilindən istifadə etmişdir. Yazılarında ərəb və fars sözlərinə əlindən gəldiyi qədər az yer vermişdir. Şeirlərində sadə türk dilini istifadə etməyə çalışmış, daha əvvəl yazılmış əsərlərdə keçən və xalq dilində yaşayan atalar sözlərini toplamış, onlardan toplu (derleme) hazırlamışdı. İ.Şinasi bu atalar sözlərindən bəzilərinə şeirlərində və yazılarında da yer vermişdir. 1863-cü ildə nəşr olunan “Durub-ı emsalı osmaniye” adlı əsəri xalq dilində nəşr edilən dövrün ən dəyərli əsərlərindəndir. İ.Şinasinin əsəri və bu sahədə daşdığı əhəmiyyəti ilə tənziyat dövründə türk dilinin sadələşməsi üçün cəhd göstərən şəxslərdən biri olmuşdur.

Bu dövrdə dil mövzularını təhlil edən, müzakirələrin aktiv iştirakçısı olan, sadə bir dilin formalaşması üçün çalışan şəxslərdən biri də Əli Suavi olmuşdur. Ə.Suavi əvvəlcə dilə verilən adla işə başlamışdır. “Ona görə “Lisan-ı osmani” siyasi bir termdir. Çünki osmanlı kəliməsi dilin adını ifadə edir. Bu səbəblə ona görə dilin adı lisan-ı türki yəni türk dili olmalıdır” [9, s. 56].

Bu dövrün ziyalılarından Şəmsəddin Saminin yazılarından, şüurlu bir dilçilik anlayışına sahib olduğu başa düşülür. O türk dilinin osmanlılardan əvvəl də var olduğuna işarə edərək “lisan-ı osmani” ifadəsinin yanlışlığını dilə gətirmişdir. Ərəb və fars sözlərinin dilə keçməsi ilə zəifləyən türkcə lüğətlər yerinə Mərkəzi Asiyada istifadə olunan Şərq türkcəsindən lüğətlər almağı təklif etmişdir. Dilə keçən ərəb və farsca sözlərin dilə tam qaynaşmadıqlarından, atılmasının da asan olacağını müdafiə etmişdir.

“Dildə türkçülük hərəkatı ya da dildə milliyyətçilik ifadələrinə ilk olaraq Əhməd Vəfik paşanın “Ləhcə-i osmani” adlı əsərində rast gəlinir. Yusuf Akçura “Türkçülüyn tarixi inkişafı” əsərində qeyd edir: “A.Vəfik paşa türk dilinin tarixi dərinliyə sahib olmaqla birlikdə coğrafi cəhətdən geniş bir ərazidə danışılmasını bu səbəblə böyük dillərin arasında yer aldığını ifadə etmişdir. Əsərlərində, ərəb və fars sözləri ilə birlikdə türk mənşəli sözlərə də yer verməsi, Ə.Vəfiq paşanı dildə türkçülük düşüncəsini müdafiə edənlərdən biri etmişdir” [2, s. 49].

Digər tərəfdən Namiq Kamal isə yazılarında “inkişaf, vətənsəvərlik, azadlıq, məşrutiyət, siyasi müstəqillik, təhsil, iqtisadiyyat, osmanlıçılıq, islamçılıq” [1] kimi fərqli mövzulara sosial düşüncə baxımından yer vermişdir. N.Kamal türk dilində yaşanan problemlərdən əlavə türk ədəbiyyatına üstünlük vermişdir. Əsərlərində dil haqqındakı düşüncələrini də əhatə etməyə çalışmışdır. Tənziyatdan əvvəl əsərlərinin ümumiyyətlə yuxarı təbəqə üçün və onların başa düşəcəkləri bir dillə yazılması düşüncəsini əhatə edir. N.Kamal fars ədəbiyyatı təsirində qalmış olan türk ədəbiyyatının fars mənşəli söz sənətindən geridə qalması düşüncəsində olmuşdur.

Tənziyat dövründə ən vacib mövzulardan biri də yazı dilinin sadələşdirilməsi olmuşdur. Dili sadələşdirmə hərəkatına başlamaq üçün əvvəlcə hansı elmlərin nəzərə alınması kitabların, dövlət, təhsil və qəzet dilinin türkcələşdirilməsi lazım olduğunu bildirmişdilər. Qərb həyat tərzinə istiqamətlənən Osmanlı dövlətində düşüncə həyatının irəliləməsi və milli təhsilin yayılması sadə bir dillə mümkün ola bilərdi. Bu səbəblə, dövrün dövlət adamlarından Rəşid paşa və onun kimi sadə dildən istifadə edənləri müdafiə edənlər Cövdət paşa bu fikrə əhəmiyyət vermişdi. İ.Şinasinin sadə dillə qələmə aldığı yazıları ilə “Tərcüman-ı əhval və məcmua-i funun” kimi qəzetlər, özlərindən sonra gələn mütəfəkkirlərə rəhbərlik etmişdir.

Tənzimət dövrü şair və yazıçıları, dilin imlasını də nəzərə almışdır. Bu mövzuda əsas çətinlik, dilə ərəb və fars dillərindən keçən sözlərin yazılışları ilə, türk dilində səs dəyişikliyinə məruz qalan sözlərin yazılışı kimi məsələlər olmuşdu.

Professor Zeynəb Korkmaz “mövcud osmanlı əlifbasının dilin ehtiyaclarını yetərincə qarşılamadığından bu sözlərin imlasının (yazılışının) formalaşdırılması da çətinliklərə səbəb olduğunu, dövrün yazıçı və şairləri, əlifba və imla problemini bəzi hərəkətlərin əlavə olunması ilə düzəldiyini, bunların həyata keçirilməsi üçün də ilk olaraq dilin qrammatik və sözlüyün hazırlanması üzərində dayandığını” qeyd edir [12, s. 29].

Tənzimət dövründən sonra yazılan qrammatika kitabları türk dilini, türkcə, ərəbcə və farscadan mürəkkəb bir dil olaraq ifadə etmişdir. Bu xüsusiyyətləri əhatə edən dil, qarışıq quruluşu olan və milliyyətçilik cərəyanı ilə sıxıntılı dövrə girən siyasi birliyi qorumaq üçün istifadə olunan “millət-i osmaniyə” ifadəsinə aid olan “lisan-i osmani” terminin yerinə də osmanlıca ifadəsindən istifadə olunmuşdur.

Professor Səlim Dəringil “II Əbdülhəmidin xarici siyasəti” adlı əsərində qeyd edir: “II Əbdülhəmid dövründə əsasən, osmanlı dövlətinin qərbdə meydana gələn milliyyətçilik cərəyanının da təsiri ilə zəifləməyə başlayan millət sisteminin təkrar bütövləşmə siyasəti ilə xilas edilməyə çalışılması bir dövrdə baş vermişdir. Bütövləşmə çərçivəsində II Əbdülhəmid din faktorunu istifadə etmiş, bu hal da dillə bağlı mübahisələri bərabərində gətirmişdir” [5, s. 306-307].

İslam dininə yaxın olan II Əbdülhəmid dövründə, mədrəsələr və ərəb dilində təhsil də daha geniş vüsət almışdı. Ərəb dilinin bir bütövləşmə dili olaraq istifadə edilməsini istəməsi də İslam birliyinin təmin olunmasını istədiyi üçündür. Ancaq bu hal II Əbdülhəmid dövründə kifayət qədər dövlət dəstəyi almamışdır. “Qanun-i əsası” (Qanun-i əsası (əsas qanun) və ya Anayasa. Osmanlı dövlətinin ilk və son konstitusiyası 23 dekabr 1876-cı ildə elan edilmişdir. I Məşrutiyətn elan olunaraq türk tarixinin ilk konstitusiyasında ilk dəfə xalq sultanın yanında idarəçiliyə şərik oldu. Seçmə, seçilmə və təmsil etmək hüququndan istifadə etdi. İnsan haqları qanunla tənzimləndi. Qanun müstəqil bir müsəlman ölkəsində qəbul olunan ilk konstitusiya idi) içərisində dövlətin rəsmi dilinin türk dili olaraq qeyd olunması, saray yazışmalarında türk dilindən istifadə edilməsi, digər tərəfdən dövlətin nəzarətində olan qəzetlər, türk dilinin sadələşməsini və daha geniş şəkildə yayılmasını təmin etmişdir.

II Əbdülhəmid dövründə təhsil sistemini araşdıran Bayram Kodaman qeyd edir: “Türk dili məşrutiyət dövründə, tənzimət dövründə olduğu kimi xüsusilə yeni açılan təhsil qurumlarında geniş şəkildə istifadə olunmuşdu. Ancaq belə məktəblər tənzimət dövründə çox deyildi. Məşrutiyət dövründə türk dilində təhsil alan qurumların olduqca çox olması türk dilinin sadələşmə və daha aydın bir şəkildə yerləşməsinə imkan vermişdi” [11, s. 89].

Digər tərəfdən qeyri-müsəlmanlar və xarici məktəblərin sayları da bu dövrdə artmışdır. Tənzimət dövründən etibarən açılan ibtidai məktəblər, rüşdiyyələr və idadilər türklərin olduğu və türk dilinin danışıldığı bölgələr xaricində, ölkənin digər bölgələrində təhsil verən məktəblər olmamışdır.

Görkəmli türk tarixçisi professor İlbər Ortaylı imperiyanın bu dövrünü araşdıran yazılarında qeyd olunan məsələyə münasibətini belə bildirir: “Bununla birlikdə 1869-cu ildə nəşr olunan Maarifi Ümumiyyə Nizamnaməsinə görə, ölkə torpaqları daxilində yer alan bütün ibtidai məktəblərdə türk dili məcburi olaraq öyrədildiyi halda, qeyri-müsəlman məktəbləri bu qərardan kənar qalmışdılar” [14, s. 169].

19 may 1894-cü il tarixli qərarla II Əbdülhəmidin türk dili ilə bağlı olaraq narahət

olduğu bir məqam var idi. Belə ki, o, “Qanun-i əsas” hazırlanarkən rəsmi dilin ərəb dili olması ilə bağlı fikir bildirən II Əbdülhəmid, iyirmi illik bir müddətdən sonra məktəblərdəki təhsilin ərəb və fars dilindən uzaq sadə bir türkcə ilə həyata keçirilməsini əmr etmişdi. Qəbul olunan qərarla bununla bağlı rüşdiyyə və idadiyə müəllimlərinin dərslərdə xalqın istifadə etdiyi türkcə ilə təhsil vermələri tələb olunurdu.

II Əbdülhəmidin bu qərarı, Osmanlı tarixində təhsil dilinin sadələşdirilməsinə istiqamətlənmiş rəsmi əhəmiyyət daşıyan ilk sənəd idi. İkinci bir qərar müəllimlərə, cümhuriyyət dövründəki “xalqın dilindən söz toplama” fəaliyyətləri kimi, xalq dilində istifadə olunan türkcə sözlərin toplanması vəzifəsi tapşırılmışdı. Bu qanuna görə müəllimlər işlədikləri bölgələrdə xalqın istifadə etdiyi, ancaq yazı dilinə girməmiş və unudulmuş sözləri qeyd edərək Maarif Nəzarətinə göndərmək öhdəliyi daşıyırdılar.

Nəticə. Türk dilinin Osmanlı dövlətindəki yerini ən düzgün (qabarıq) şəkildə ortaya qoyan qərar Qanun-i əsasda qeyd olunduğu kimi “rəsmi dil” olaraq qəbul edilməsi olmuşdur. II Əbdülhəmid dövründə qəbul edilən Qanun-i əsasda sultanın səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaqla bərabər, dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

Məşrutə dövrü, dildə sadələşmə hərəkatının şüurlu bir şəkildə ortaya çıxarılmasına və cərəyanların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. II Məşrutədən əvvəl türk dili haqqındakı fəaliyyətləri ilə önə çıxan şəxslərin başında Şəmsəddin Sami gəlir. Ş.Sami Məşrutədən sonra başlayan “yeni lisan və milli ədəbiyyat” cərəyanı üzərində təsirli qalmış, türk dilinin müstəqilliyi üçün həyata keçirilən fəaliyyətlər baxımından, bu dövrdə önə çıxan Türk Dərnəyi və Gənc Qələmlər hərəkatına rəhbərlik etmişdir.

Ş.Samiyə görə dil ilə milli mənsubiyyət arasında qüvvətli bir əlaqə vardır. Dil – milli mililiyi meydana gətirmədə ən vacib ünsürlərdən biridir. Cəmiyyət içərisində yer alan fərqli etnik qruplar geniş cəmiyyətin (kütlənin) dilini öyrənməklə kollektiv mənsubluğunu fərqliləşdirir. Bu səbəblə, mənşə olaraq türk olmadığı halda Anadoluda yaşayan bəzi qruplar tədricən türkləşmişlər. Ş.Samiyə görə şərq türkcəsi (çağatayca) və qərb türkcəsini (osmanlıca) birləşdirmək vacib məsələlərdən biridir. Məhz bunun sayəsində türk dili həm ədəbi dilin birləşdirilməsi, həm də türk kimliyinin mühafizəsi baxımından əhəmiyyətli bir vəzifəni üzərinə götürəcəkdi.

Məşrutə dövrünün bir çox şair və ziyalıları da bu hərəkata dəstək vermiş, onun ideyalarını təbliğ etmişdir. Onlardan dildə sadələşmə prosesinin şüurlu şəkildə aparılması ideyasını irəli sürənlərdən Şəmsəddin Saminin, dilin inkişaf edib sadələşməsi yolunda çalışanlardan Əhməd Midhət, dildə milliyyətçiliyi müdafiə edən Fuad Köseraifin, dilin saflaşmasının və xalis türkcənin qızgın tərəfdarı olan Nəcib Asımın, “türkcəçilik” hərəkatının liderlərindən Mehmet Nəcibin və “Türk dərnəyi”nin qurucularından Əmrullah Əfəndinin adını qeyd edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Akalın Ş.H. Atatürk Döneminde Türkçe ve Türk Dil Kurumu / Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, http://turkoloji.cu.edu.tr/merkezimiz/akalin_bilgi.php (03.04.2020).
2. Akçura Y. Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi. İstanbul: Türk Kültür Yayıncısı, 1998, 240 s.
3. Banguoğlu T. Devlet Dili Türkçe. Ankara: TDK Yayınları, 1945, 410 s.

4. Çoban S. Küreselleşme, Ulus Devlet, Azınlıklar ve Dil, İstanbul: Su Yayınları, 2005, 149 s.
5. Deringil S. II. Abdulhamit'in Dış Politikası, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. c. II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 432 s.
6. Ergin M. Türkçenin Tarihi Gelişimi, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, http://turkoloji.cu.edu.tr/muharrem_erginturkce_tarihsel_gelisim.pdf, (03.04.2020).
7. İmer K. Türkiye'de Dil Planlaması. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978, 341 s.
8. Karal E.Z. Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe. Ankara: TTK Yayınları, 1978, 402 s.
9. Karal E.Z. Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu. İstanbul, 1985, 314-322 s.
10. Kili S. Türk Devrim Tarihi. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2001, 344 s.
11. Kodaman B. Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi. Ankara: TT Yayınları, 1988, 184 s.
12. Korkmaz Z. Cumhuriyet Döneminde Türk Dili. Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1973, 129 s.
13. Levend A.S. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Ankara: Türk Dil Derneği, 2010, 540 s.
14. Ortaylı İ. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, 304 s.
15. Sadoğlu H. Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, 328 s.
16. Uyguner M., Ömer S. Dil Konusunda Yazılar. Ankara: Bilgi Yayınları, 1999, 176 s.
17. Yücel T. Dil Devrimi ve Sonuçları. İstanbul: Can Yayınları, 2007, 256 s.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: elchinibrahimov85@mail.ru

Elchin Ibrahimov

LANGUAGE POLICY IN HISTORICALLY TURKISH STATES AND SOCIETIES: LANGUAGE REFORMS IN THE OTTOMAN EMPIRE

Due to the vastness of the territory inhabited by the Turks and the cultural ties they lived with many nations, the Turkish language was associated with many languages that were or were not close in origin. This relationship was also associated with many languages, whether or not they were related. As a result of these relations, different influences emerged between Turkish and other languages. Sometimes words came into these languages from Turkish, and sometimes, on the contrary, they took words from other languages. At the beginning of historical periods, the Turks established relations with today's Mongols, Manchu and Tungus, the Chinese in the south, and the Finno-Ugric people in the west. The Turks then moved west and southwest; were in contact with the Indians, Iranians, and Byzantines, and traded for a long time in cultural and other fields. As they converted to Islam, they established closer ties with the Arabs and Iranians. Many words from Arabic and Persian were translated into Turkish. On the other hand, the Turkish language adopted a large number of words from Slavic, Sanskrit, and Chinese.

After the establishment of the Ottoman state, the intermittent migration that had previously begun in Anatolia and Rumelia was one of the factors that played an important role in the spread of the Turkish language. During the invasion of Teymur, especially in the first half of the 15th century, there were large migrations from Anatolia to Rumelia. In the second half of the 15th century, some Turkic groups living between Iran and Anatolia again joined these migration groups. Due to some

wars in Eastern Europe, the Turks, who had previously settled in those parts of the Balkan Peninsula, began to migrate to Anatolia again. As a result, these migrations led to an increase in the Turkish population in Anatolia and the use of the Turkish language as a dominant language.

Alphabet reforms in Turkey began during the Ottoman Empire, but despite several attempts, the reform was not possible. In this article, we will try to talk about language reforms in the Ottoman period.

Keywords: *Ottoman Empire, language policy, state correspondence Arabic and Persian, Turkish.*

Эльчин Ибрагимов

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В ИСТОРИЧЕСКИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВАХ И ОБЩЕСТВАХ: ЯЗЫКОВЫЕ РЕФОРМЫ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

Из-за огромной территории, населенной турками, и их культурных связей со многими народами, турецкий язык входил в контакт со многими языками, близкими ему или не близкими по происхождению.

Эти отношения были также связаны со многими языками, независимо от того, были ли они родственными. В результате этих отношений между турецким и другими языками возникли различные эффекты. Иногда слова переходили в эти языки из турецкого, а иногда, наоборот, он брал слова из других языков. В начале исторических периодов турки установили отношения с современными монголами, маньчжурами и тунгусами, китайцами на юге и финно-угорскими народами на западе. Турки затем двинулись на запад и юго-запад; были в контакте с индийцами, иранцами и византийцами, и долгое время взаимодействовали в культурной и других областях. Приняв ислам, они установили более тесные связи с арабами и иранцами. Многие слова с арабского и персидского были переведены на турецкий язык. С другой стороны, турецкий язык перенял большое количество слов из славянского, санскрита и китайского.

После создания Османского государства прерывистая миграция, которая ранее началась в Анатолии и Румелии, была одним из факторов, которые сыграли важную роль в распространении турецкого языка. Во время вторжения в Теймур, особенно в первой половине 15-го века, произошла большая миграция из Анатолии в Румелию. Во второй половине 15-го века некоторые тюркские группы, живущие между Ираном и Анатолией, снова присоединились к этим миграционным группам. Из-за некоторых войн в Восточной Европе турки, которые ранее поселились в этих частях Балканского полуострова, снова начали мигрировать в Анатолию. В результате эти миграции привели к увеличению турецкого населения в Анатолии и использованию турецкого языка в качестве доминирующего языка.

Алфавитные реформы в Турции начались во времена Османской империи, но, несмотря на несколько попыток, реформа оказалась невозможной. В этой статье мы попытаемся поговорить о языковых реформах в османский период.

Ключевые слова: *Османская империя, языковая политика, государственная переписка, арабский и персидский языки, турецкий язык.*

(AMEA-nın həqiqi üzvü Möhsün Nağısoylu tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 22.04.2020

Son variant 24.07.2020